

Tko je u Jugoslaviji želio svoju 1989.? Usporedni odjeci istočnoeuropske *Annus Mirabilis* u Beogradu i Zagrebu prema pisanju *Vjesnika* i *Politike**

Sve kompleksnosti i protuslovnosti „Staroga kontinenta“ nigdje ne dolaze toliko do izražaja kao u Jugoistočnoj Europi. Uzevši u obzir sve unutarnje kontradikcije, i Jugoslavija je često reflektirala dileme i različite puteve europskog Zapada i Istoka. Cilj je ovoga članka, kroz posebno gustu dinamiku događaja od početka listopada do kraja prosinca 1989., na predlošku dnevnih listova Vjesnik (Zagreb) i Politika (Beograd), prikazati složenost tretiranja prijelomnih događaja u komunističkom bloku na europskom Istoku, te različitost u povlačenju krajnjih konzekvenci, tj. povezivanja sudbine Europe iza „željezne zavjese“ sa sudbinom socijalizma i Jugoslavije.

Ključne riječi: Jugoslavija; 1989; Zagreb; Beograd; *Vjesnik*; *Politika*; međunarodni kontekst

Revolucionarna 1989., koja je potresla Europu i svijet, vrhunac je događaja koji su za posljedicu imali kraj komunističkih režima, prije svega u Istočnoj i Srednjoj Europi. Sve je započelo još početkom tog desetljeća u Poljskoj (kada nastaju nezavisni sindikati Solidarnost), da bi se u dramatičnom nizu te 1989. godine, u roku od nekoliko mjeseci, tjedana ili čak dana, u vidu masovnog nezadovoljstva nastavilo i eskaliralo u Mađarskoj, DR Njemačkoj, Bugarskoj, Čehoslovačkoj i Rumunjskoj. Predmet ovog teksta jest tretiranje tih prijelomnih događaja u vanjskopolitičkim rubrikama zagrebačkog lista *Vjesnik* i beogradskog lista *Politika*. Vremenski odsječak koji se promatra smješten je između početka listopada i kraja prosinca te godine, kada su oni nastupili u posebno zgusnutoj dinamici i kada je bivalo sve jasnije da se period Hladnoga rata bliži kraju te su naglo zaoštrene dileme o smjeru budućeg europskog i uopće međunarodnog poretka. Za jugoslavensko iskustvo to je značilo suočiti se i s srednjoeuropskom i balkanskom refleksijom krize komunizma (sažetoj u Michnikovoj frazi o „nacionalizmu kao završnom stadiju

* Prva verzija ovoga članka prezentirana je na doktorskoj radionici „Izazovi pluralizma: politika, društvo, religija i kulturne interakcije u Jugoistočnoj Europi koncem 20. stoljeća“ održanoj online putem u sklopu sarajevskog History Festa (od 2. do 4. rujna 2020).

komunizma“) te s njihovom međusobnom kolizijom.¹ Značajno je pritom uočiti kako su samo oni pronicljiviji u toj (ranjoj) fazi naslućivali da će Jugoslavija kao cjelina, s obzirom na njenu unutarnju konjunkturu, imati velikih, zapravo nesavladivih poteškoća pri orijentiranju u novim međunarodnim okolnostima. U jugoslavenskom slučaju, a vidljivo je to i kroz detaljnu rekonstrukciju na temelju ove vrste novinskih izvora, potvrđuje se da, premda su strukturni uzroci pada komunizma svugdje bili slični, dinamika, ritam i orijentacija događaja su uvijek bili lokalni.² No, razlike u unutar-jugoslavenskim refleksijama ove europske „godine čuda“ danas, s odmakom od preko tri desetljeća, doimaju se paradigmatičnima za cjelokupno iskustvo Srednje i Istočne Europe, kao geografske, političke i kulturalne „swing-regije“, one koja je oduvijek „između“ i čija sudbina u Europi i svijetu nikada nije bila zauvijek zadana i zajamčena. Priča o 1989. tako se umjesto kakvog determiniranog „povratka kući“, u zajednički europski dom, može doimati samo kao uvod u svojevrsno međurazdoblje između komunističkog i iliberalnog (populističkog) perioda čiji je zajednički nazivnik podjednaka skepsa prema integraciji sa Zapadom.³ Upravo zato ta godina ostaje trajno aktualna, kontroverzna i poticajna na općoj europskoj razini.

Dnevni list *Politika*, osnovan 1904., s vremenom je prerastao u nacionalnu instituciju i dnevnu novinu specifične težine. U ovom razdoblju, kraja 80-ih i početka 90-ih, ona je igrala ulogu promoviranja i učvršćenja vlasti Slobodana Miloševića u Srbiji. Bio je to list koji su čitali pripadnici intelektualne i političke elite u cijeloj Jugoslaviji, ne samo u Srbiji.⁴ Ipak, njen novinarski prestiž ogledao se i u prvim suradničkim perima, uključujući i one zadužene za vanjskopolitičke teme poput Aleksandra Nenadovića, Dragoslava Rančića, Dušana Simića, Riste Bajalskog i drugih.

Vjesnik je bio hrvatski politički dnevni list koji je izlazio od 1940., najprije pod nazivom *Politički vjesnik*, potom od 1941. pod imenom *Vjesnik*. List je cijelo vrijeme i u Jugoslaviji i u Hrvatskoj, do prestanka izlaza 2012. bio u državnom vlasništvu, što je zasigurno određivalo i njegovu uređivačku politiku. Ova dva lista indikativni su dakle za detektiranje dominantne političke konstelacije u danom trenutku, kao i unutrašnjih jugoslavenskih odnosa i rascjepa. Kroz detaljnu rekonstrukciju u ovom tekstu vidjet će se koje su teme dominirale u ovim dnevnim listovima u Hrvatskoj i Srbiji te, u sklopu toga, koje su teme bile više, a koje manje zastupljene. Vidjet će se i koje su razlike postojale između dviju uredničkih politika što su se razvijale ponajviše pod utjecajem različitih „republičkih“ interpretacija, odnosno političkog konteksta jugoslavenske krize, ali su se u još nejasnoj konstelaciji i povijesnom rašomonu, „loveći u mutnom“, povremeno kretale i vrludavim putevima novinarske i autorske autonomije.

1 Usp. Jacques Rupnik, „On Two Models of Exit from Communism: Central Europe and the Balkans“ u: *Between Past and Future: The Revolution of 1989 and Their Aftermath*, ur. Sorin Antohi i Vladimir Tismaneanu, (Budimpešta: CEU Press, 2000), str. 17.

2 Usp. Vladimir Tismaneanu (ur.), *The Revolutions of 1989*. (London: Routledge, 1999), str. 9.

3 James Mark, Bogdan C. Iacob, Tobias Rupprecht, Ljubica Sapskowska, 1989. *A Global History of Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), str. 5. i 8.

4 Aleksandar Nenadović, „Politika‘ u nacionalističkoj oluji“, u: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov (Beograd: Republika, 1996), str. 583-585.

U promatranom tromjesečju, koje je u događajima nabijenoj čitavoj 1989. bilo posebno živo, neke su se teme nametale svojom prelomnošću, dalekosežnošću, ali kadšto i pukom senzacionalnošću i spektakularnošću. Masovna participacija građanstva koju je 1989. donijela u istočnoeuropske i srednjoeuropske zemlje i gradove, pothranjivala je medijski interes i fascinaciju.⁵ Njihova dinamika diktirat će i udio koji zauzimaju u ovom članku, premda određena doza naknadnosti, odnosno svijesti da su neki događaji ispali daleko važniji no što su se onda činili, dok su neki drugi pokazali manju posljedičnost, mora odigrati svoju ulogu i u njihovoj selekciji.

Na početku promatranog razdoblja, dakle od listopada, Poljska je već ubirala plodove svoje „pionirske uloge“ koju se može pratiti od početka 80-ih, pa će ona sada već daleko manje biti u žiži javnosti. No goruće teme na tadašnjem povijesnom dnevnom redu bile su Mađarska, koja je svoje zapadne granice otvorila već u rujnu, čime je posredno srušila „željeznu zavjesu“, Čehoslovačka koja je već otprije smatrana „najslabijom karikom“ Istočnog bloka, te prije – i iznad – svega DR Njemačka, u kojoj je ležao ključ i krajnji test domašaja te europske godine. Potom je tu i trajna sjena i inspiracija sovjetskog lidera Mihaila Gorbačova koji je simbolizirao, nadahnjivao i dopuštao epohalne promjene, a koji složenu pa i bolnu tranziciju kao da je svima olakšao više nego vlastitoj državi i partiji. Kao u porođajnim mukama, da bi djeca revolucije preživjela, njihova je majka (bila ona *Perestrojka* ili *Glasnost*) morala umrijeti. Tu je i rubno značajni bugarski slučaj (sa sudbinom Todora Živkova), kojega je zasjenjivao medijski daleko atraktivniji krvavi rasplet u Rumunjskoj („TV revolucija“) koji je tada, premda neusporedivo manje dalekosežan, na stranicama naših dnevnih novina zauzimao veću pozornost od samoga pada Berlinskog zida. Pored već opće gladi za društvom spektakla i konzumacijom masovnih medija, u samoj Jugoslaviji bi se za to mogao pronaći još poneki specifični razlog, prije svega socijalno-psihološke prirode. Kao da se i tim medijskim podilaženjem krvavoj spektakularnosti željelo zatvoriti oči pred povlačenjem krajnjih konzekvenci čitavog procesa koji je kulminirao u dotičnom razdoblju i koji je tih mjeseci predstavljao svojevrсно „ubrzanje povijesti“, ali ujedno i pobjeći od svake mogućnosti sličnog scenarija na domaćem tlu. Jugoslavija je, naime, svoju 1989. proživljavala u ambivalentnoj i zloslutnoj podijeljenosti, što se prvenstveno manifestiralo kao srpsko-slovenski raskol, kojem će se potom priključivati i ostali.⁶ No bilo je to zapravo oživljavanje starog i puno šireg sukoba na europskom Istoku, koji je podjednako išao i

5 Zbog takve masovnosti jedna od mogućih formulacija je da se radilo o „revolucijama odozdo, a [ali] reakcijama odozgo“. Ako je Berlinski zid i srušen međudjelovanjem aktera na nižoj, ali i srednjoj razini, onda je ipak reakcija elita i na Istoku i na Zapadu bila ona koja je odredila poredak post-hladnoratovskog svijeta. Usp. Mary Elise Sarotte, „Catalysts of the collapse and of the transition, 1989-1990“ u: From Revolution to Uncertainty. The Year 1990 in Central and Eastern Europe, ur. Joachim von Puttkamer, Włodzimierz Borodziej i Stanislav Holubec, (London i New York: Routledge, 2020), str. 28.

6 O refleksiji događaja 1989. u Jugoslaviji i njenoj unutarnjoj konstelaciji vid. Christian Costamagna, „1989: When The USSR Was The Mirror of Yugoslavia“, Časopis za povijest Zapadne Hrvatske, 9 (2014), str. 13-25.; Chip Cagnon Jr., „Yugoslavia in 1989 and After“, Nationalities Papers, 38, 1 (2010), str. 23-39; Florian Bieber, Armina Galijaš, „The Revolutions that did (not) Happen:

kroz elitu i kroz narod. Radilo se o trajnoj ambivalenciji između nekritičkog prihvaćanja Zapada ili Istoka. Komunistički period (1939-1945-1989) samo je perpetuirao tu vrstu povijesne ekvilibristike. Te dileme za ovaj prostor nisu u cijelosti razriješene ni danas. Jugoslavenski raskol zato je u jednakoj mjeri bio i (istočno)europski raskol te se iz njega mogu izvlačiti i mnogo šire pouke.

Tekstovi koji su se tih dana pojavljivali na stranicama *Vjesnika* i *Politike* prvorazredna su ilustracija koliko je neumoljiva logika povijesne stvarnosti koju valja registrirati, a koliko je s druge strane ona u svojem neposrednom doživljaju još uvijek fluidna, nepredvidiva, pa se čini da se, u nastajanju, može oblikovati i potezima pera, ili tiskarskog stroja. Često podcijenjeni novinski izvori ovog tipa tako su i jedan su od argumenata protiv svakog historijskog determinizma, pa i fatalizma. Novinari i kolumnisti kao „povjesničari dana“ nerijetko u realnom vremenu instinktivno prepoznaju i razumiju ono što će nekim akademskim povjesničarima, s odmakom od nekoliko desetljeća, biti problem da shvate ili će tek uz tešku muku, gubeći se u šumama izvora, to ponovno otkrivati. Naravno, brzina odvijanja događaja, kao i okolnosti i imperativi trenutka, često su recept i za njihovo nepotpuno, pogrešno shvaćanje. Različit je stupanj u kojem su ove dvije novine i novinske kuće procese, koji su im se odvijali pred očima, razumjele ili ih bile spremne tumačiti, pa i predviđati, a velikim dijelom, premda ne i isključivo, korespondira s atmosferom u njihovim primarnim sredinama (nacionalnim, republičkim). Različit je i stupanj u kojem su korelirale inozemnu i domaću situaciju, pa će sami izvori uvelike diktirati i mjeru u kojoj ćemo mi to u tekstu činiti, što je također element koji utječe na njihovo konačno vrednovanje.

***Vjesnik* u Bonnu, *Politika* u Berlinu**

Početak listopada te godine obilježilo je iščekivanje Gorbačovljeva posjeta Berlinu povodom 40. obljetnice Demokratske Republike Njemačke (dalje DR Njemačka ili Istočna Njemačka), a u uvjetima tada već masovnog prelaženja Istočnih Nijemaca na Zapad, preko tada još uvijek zatvorenih granica, te sve većih okupljanja i prosvjeda masa u istočnonjemačkim gradovima, dok je istočnonjemački režim i dalje nastojao sačuvati sliku normalnosti. Za *Politiku* je iz Berlina izvještavao stalni dopisnik Drago-slav Rančić. On će u izvještaju o razgovorima Gorbačova i Honeckera istaknuti kako se obojica vođa, premda je Gorbačov prvi ruski lider koji doživljava tako velike simpatije u inozemstvu te budi nadu u reforme, ipak slažu da sutra, makar i u ujedinjenoj Europi, za Nijemce moraju postojati „dvije prostorije“.⁷

Yugoslavia 1989“, u: *The Revolutions of 1989: A Handbook*, ur. Wolfgang Mueller, Michael Gehler, Arnold Suppan, (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2014), str. 161-175.

7 „Gorbačov prošao kroz prazne ulice Berlina“, *Politika*, 7.10.1989.

Politika je ovom događaju posvetila nešto više pažnje od *Vjesnika*. Dan kasnije, na naslovnici *Vjesnika* najveći dio zauzet će događaji u Azerbajdžanu⁸ i u Mađarskoj, kongres mađarskih komunista koji su se bili odlučili na svoje „samoukidajuće“ reformiranje.⁹ Vijest o Gorbačovu u Berlinu je samo agencijska, prenijeta od Tanjuga.¹⁰ Iz delikatnih razgovora Gorbačov-Honecker *Politika* izdvaja kako se ipak ne može govoriti o prekranju granica i ponovnom otvaranju njemačkog pitanja.¹¹ Za razliku od *Politike*, list *Vjesnik* je svog stalnog njemačkog dopisnika Nenada Ivankovića držao samo u Bonnu. On je tek po potrebi prelazio u Berlin. Na stranicama *Vjesnika* često su se znale pojavljivati i političke karikature koje su, kadšto i bolje nego plahte tekstova, sažimale trenutne društvene i političke potrese i dileme. Stoga i njih ovdje valja barem uzgred uzeti u obzir kao indikativne povijesne izvore. *Politika* je pak, i inače njegujući ozbiljniji i suhoparniji vizualni identitet, takvim „sličicama“ pribjegavala samo iznimno, u promatranom razdoblju svega jednom ili dvaput. Tako je karikaturist Oto Reisinger (*Vjesnik*) na sljedeći način prikazao njemačkog i sovjetskog vođu: Honecker salutira u vojnoj uniformi i čizmama te s kapom na glavi, na kojoj je crvena zvijezda, dok je Gorbačov odjeven ležerno, u tenisicama, trapericama i raskopčanoj traper jakni, s rukama u džepovima. Bio je to više nego zorni prikaz onovremene popularnosti jednog, a odbojnosti i demodiranosti drugog državnika.

Vjesnik će, dakle, donijeti ponešto drukčije naglaske i o Gorbačovljevom stavu o njemačkom ujedinjenju. Iako je točno da je Gorbačov kritizirao SR Njemačku zbog „nekontrolirane rasprave o ponovnom ujedinjenju Njemačke“, ipak je „mogućnosti povijesti ostavio otvorenim“. Upravo će tu polurečenicu o „povijesnim mogućnostima“ uredništvo i istaknuti u naslovu.¹²

Događaji u Mađarskoj bili su nešto jednostavniji, pa i svaka tamošnja promjena kao da je budila manje strahova i neizvjesnosti. *Politika* će ih iskoristiti da najavi početak kraja boljševizma u Istočnoj Europi, kada je Mađarska socijalistička radnička partija promijenila naziv u Socijalistička partija Mađarske, čime je nagovijestila promjene ideološkog sustava, ali kao svojevrstnu konvergenciju Istoka i Zapada, nešto između „reformkapitalizma“ i „reformkomunizma“, gdje će obje strane prihvatiti vrijednosti tehničke revolucije, demokracije, ljudskih prava, pluralizma vlasništva i mišljenja, ali bez „diktata krupnog kapitala“, kao i diktature proletarijata s druge strane.¹³ *Vjesnik* će vrlo slično govoriti o „raskidu s boljševičkim nasljeđem“ premda će opet otvorenije istaknuti da promjena imena mađarske vladajuće partije „u suštini simbolizira historijsku odluku o probou iz cjelokupnog dosadašnjeg komunističkog ideološkog obrasca, o dokidanju partijske države, o raskidu s nasljeđem ‘boljševičkog komunizma’ i pretvaranje

8 „Pravo i na otcjepljenje“, *Vjesnik*, 7.10.1989.

9 „Na pragu nove ere“, *Vjesnik*, 7.10.1989.

10 „Gorbačov u Berlinu“, *Vjesnik*, 7.10.1989.

11 „Gorbačov – Honeker u četiri oka o razlikama“, *Politika*, 8.10.1989.

12 „Otvorene ‘povijesne mogućnosti’“, *Vjesnik*, 8.10.1989.

13 „Početak kraja boljševizma u Istočnoj Evropi“, *Politika*, 9.10.1989.

jedne u osnovi komunističke partije na evropskom Istoku u – socijalističku.¹⁴ Ovdje se, dakle u pomalo pitijski sročenoj formulaciji ipak može doimati da se „komunizam“ i „boljševizam“ koriste kao sinonimi, dakle da se radi o događajima dalekosežnijima od pukog pravca komunizam – reformkomunizam.

Doduše, ni odjeci na Zapadu nisu bili unisoni. *Vjesnik* je preko svog dopisnika Mirka Galića često pratio pisanja francuskih, tj. pariških listova u kojima su francuski intelektualci kontemplirali nad mađarskim događajima govoreći o „smrti marksizma-lenjinizma“, „moralnom rušenju komunizma“, ali i „velikom napretku“ iz lijeve perspektive.¹⁵ Iz Francuske i Galićeva pera stiže istodobno i članak o njemačkom pitanju. Nisu bile neočekivane francuske strepnje nad obnovljenom mogućnošću njemačkog ujedinjenja, „pogotovo ‘ujedinjenje na bizmarkovski način, koje kod (dijela) Francuza još uvijek izaziva refleks straha od ‘Velike Njemačke’“.¹⁶ Dakle, i *Vjesnik* i *Politika* objektivno registriraju postojeće strahove od otvaranja njemačkog pitanja, premda *Vjesnik* preko Pariza to čini više kroz prizmu tadašnje zapadne percepcije. Za *Vjesnik* su bili karakteristični i komentari istaknutih novinskih pera poput Stijepa Martinovića, Željka Brihte, Radovana Stipetića, koji su ipak nešto slobodnijim stilom interpretirali tekuće događaje i njihove posljedice, u većoj mjeri korelirajući događaje u Istočnom bloku s onima u Jugoslaviji, svjesni da se radi o organskoj povezanosti, premda s neizvjesnim ishodima.

Jedan od onih koji je tada plijenio svojim perom, kadšto možda nešto neprohodnijim stilom, ali prilično lucidnim zaključcima, bio je i Hido Biščević. No i on će u odmjeravanje mađarskih događaja krenuti oprezno, govoreći o rezanju „oktobarske pupčane vrpce“, premda uspoređuje taj novi tip mađarske partije sa promjenama u jugoslavenskoj partiji 50-ih i zapadnoeuropskim eurokomunizmom 70-ih. S druge strane, *Politika* će radije uspostavljati analogije s periodom „događanja naroda“ u Srbiji 1987. i 1988., poručujući da je ono što se sada događa na pragu Srednje Europe, u Srbiji (pa i Jugoslaviji) bilo već odavno počelo. Iako i sam govori o „demokratskom socijalizmu“ kao alternativni, Biščević će se ovdje toj jugoslavenskoj „avangardnosti“, tj. njenoj srbijanskoj varijanti, nedvosmisleno suprotstaviti: „Jasno je kako dva mjeseca uoči jugoslavenskog kongresa primjer iz Budimpešte ne može ostati bez odjeka u košmarnoj jugoslavenskoj partijskoj raspravi o reformi...“, a Savez komunista je „proizvodnjom nacionalizma sam sebi zapriječio priliku da svoje ranije pozitivne proboje (...) objedini s današnjim reformskim poukama u svijetu socijalizma“.¹⁷ Dakle, zaključak je da Jugoslavija ne samo da ne prednjači za tim promjena, već za njima i kaska. Premda se još uvijek ne govori o „revolucionarnim promjenama“, već samo o „reformama“, ovakvi kao i neki drugi Biščevićevi tekstovi imat će itekako dalekovidne uvide, možda i više od onih koji će ubrzo, poneseni atmosferom, isuviše olako koristiti „revolucionarni“ vokabular.

14 „Raskid s boljševičkim nasljeđem“, *Vjesnik*, 9.10.1989.

15 „Neizvjesnost povijesnog zaokreta“, *Vjesnik*, 10.10.1989.

16 „Izbjeglice – evropsko pitanje“, *Vjesnik*, 10.10.1989.

17 „Demontiranje dogmatizma“, *Vjesnik*, 11.10.1989.

U još jednoj Bišćevićевой analizi postavlja se pitanje koje se nije moglo zaobići: koliko je jugoslavenski socijalizam bio dijelom, a koliko se razlikovao od boljševičkog komunizma? U najmanju ruku stoga što „je riječ o nastavku cijelog jednog duhovnog sistema koji je s desetljećima posve natopljen samozavaravajućim samozadovoljstvom“. Prigovor da Partija nije sama otvorila pitanje svoje unutarnje preobrazbe, već je priču samo transponirala na teren nacionalnog kako bi se kroz to mogla pojaviti kao arbitar i sačuvati vlast, ali kako bi joj se upravo to moglo obiti o glavu, zapravo je bila stara reaktualizirana interpretacija i protuslovlje s kojim se komunistički pokret „bakćao“ od početka. No u ono vrijeme i za nuđenje takve reaktualizacije trebalo je imati malo smisla i osjećaja za duh epohe. Pritom će Bišćević napasti domaće „lažne Gorbačove“ koji su sklapali taktičke paktove i time dodatno produbili krizu.¹⁸ Aluzija se vrlo jasno odnosila na predsjednika Saveza komunista Srbije, i ubrzo predsjednika SR Srbije, Slobodana Miloševića, ali tada zasigurno i na Stipu Šuvara, koji je u predsjedništvu CK SKJ podržao Miloševićev udar i preuzimanje vlasti na 8. sjednici CK Saveza komunista Srbije 1987. te su neko vrijeme nastojali osigurati svojevrsnu „miroljubivu koezistenciju“.

Ubrzo će u centar pozornosti doći događaji u DR Njemačkoj. Prva u nizu vijesti koje su pokrenule svojevrsni domino-efekt, bila je ona o iznenadnoj ostavci Ericha Honeckera na mjesto generalnog sekretara Partije socijalističkog jedinstva Njemačke (dalje PSJN) i predsjednika Državnog savjeta (*Staatsrat*). *Politika* u sklopu te vijesti daje i kraći rezime Honeckerove biografije u kojem ističe i neke zasluge njegove vladavine, od najvišeg standarda DR Njemačke u Istočnoj Europi, pune socijalne sigurnosti građana, pune zaposlenosti, intenzivne stambene izgradnje i obrane statusa DR Njemačke kao suverene države. Ističe se da je njegovoj vladavini presudila nespремnost na promjene i inzistiranje na „staljinističkom konceptu socijalizma“ te tvrdnja da „drugi tek treba da postignu ono što je NDR ostvarila“. Sve se nastoji staviti i u generacijski kontekst, po kojem i njegov nasljednik Egon Krenz može biti tek prijelazna ličnost. Dakle, ni Krenz neće moći odigrati ulogu istočnonjemačkog Gorbačova.¹⁹ Naravno, nije bilo nikakvog povlačenja usporedbe s Jugoslavijom, pa ni Srbijom, u kojoj je također vladalo široko rasprostranjeno uvjerenje da istočnoeuropske komunističke zemlje tek sada trebaju odraditi ono što je Jugoslavija postigla već 1948. raskidom sa staljinizmom. *Vjesnik* se, s druge strane, nije zamario pokušajima objektivnog svođenja bilance Honeckerove vladavine, makar i kroz reda radi navođenje i njenih pozitivnih strana. Dapače, ističe se da je istočnonjemački egzodus vlast stjerao uza zid te do temelja uzdrmao sve predodžbe o „povijesnim uspjesima socijalizma“.²⁰

I dok je *Politika* rado citirala istočnonjemačke književnike i intelektualce, poput Stephana Hermlina, koji je bio za dijalog sa svima, posebno narastajućim opozicijskim snagama poput „Novog foruma“, ali uz jasnu demarkacijsku liniju „da se neće dovoditi u pitanje ni socijalizam ni postojanje NDR“,²¹ dotle je Stijepo Martinović u *Vjesniku*

18 „Sizif u Partiji, kamen o vratu“, *Vjesnik*, 15.10.1989.

19 „Erich Honeker podneo ostavku“, *Politika*, 19.10.1989.

20 „Vlast dotjerana do zida“, *Vjesnik*, 19.10.1989.

21 „Istočni Nemci najzad progovorili bez straha“, *Politika*, 19.10.1989.

postavljao druga pitanja. Prije svega, mogu li svjetski faktori od Washingtona preko Bruxellesa do Moskve ignorirati povijesne težnje većine Nijemaca, njihovo pravo na samoodređenje „koje se tako egzaltirano ište za Kurde i Tibetance, narode uzavrelog sovjetskog Zakavkazja i baltičke žrtve sporazuma Hitler-Staljin, a tako sumnjičavo mjeri kad je o njemačkom narodu riječ?“²²

Vjesnik će i sklopu svoje rubrike „Glasovi iz svijeta“ tih dana iz milanske *Panorame* prenijeti intervju s britanskim sociologom Ralfom Dahrendorfom, dobrim poznavateljem europskog Istoka koji odbacuje mogućnost nekog „trećeg puta“, „srednji put između socijalizma i liberalizma“, „krpež staroga i novoga“. Prema njemu takve eksperimente si može priuštiti samo Zapad, ali ne i ostale zemlje koje moraju rješavati najosnovnije probleme.²³ Marksizam kao doktrinu proglašava mrtvom, premda dodaje da će vjerojatno i dalje igrati ulogu kao „instrument političke analize“.²⁴

Iz Bonna su povremeno stizali i izvještaji o tamošnjoj percepciji jugoslavenske situacije. Ivanković opširno citira novoizdanu knjigu *Njemačka desnica* u kojoj se kao dio europske situacije navodi i slika „velikosrbina Miloševića koji pred stotinama tisuća na Kosovu polju poteže mač na Slovence“. Dalje navodi i citira *Süddeutsche Zeitung* koji govori da su se jugoslavenski komunisti „umjesto radikalnih reformi ... bavili samo radikalnom kozmetikom“, dakle za ono što se radi u Poljskoj i Mađarskoj, prije svega za odricanje od partijskog monopola, u Beogradu se ne može naći većina.²⁵ Izbor citata je ovdje aluzivan, mogao je značiti da bi Zagreb i Ljubljana, odnosno sjeverozapadne jugoslavenske republike, htjele uhvatiti korak s događajima, ali ih Beograd blokira, dakle one žele svoju '89, koju Beograd s jedne strane ne dozvoljava, a s druge strane tvrdi da je već obavljena.

Svojevrsna „revolucionarna“ terminologija uskoro će postati normalnost, premda u različitim kovanicama. Tako se u istočnonjemačkom kontekstu govorilo o „pravoj revoluciji jezika“ koja se počinje prenositi u javnost, tisak, najviše putem pisama čitatelja.²⁶ Uskoro će se zakotrljati i događaji u Čehoslovačkoj čija će se Partija također naći pred dilemom – konzekventne reforme i demokratizacija ili čuvanje postojećeg stanja i kontrola razvoja.²⁷

Vjesnikovi „glasovi iz svijeta“ pažnju posvećuju i sovjetskim piscima i intelektualcima. Tako će se sovjetska pjesnikinja Irina Ratušinska²⁸ i politolog Andranik Migranian složiti da „svi znaju kako se ulazi u komunizam, ali nitko ne zna iz njega izići“, tj.

22 „Ujednačenje Njemačke“, *Vjesnik*, 19.10.1989.

23 Bio je to uvid koji je na svojevrsan način anticipirao da će nakon (revolucionarnih) događanja 1989. uslijediti njihov „neoliberalni obrat“ 1990. Usp. Philipp Ther, „Groping in the Dark. Expectations and predictions 1988-1991.“ u: *From Revolution to Uncertainty. The Year 1990 in Central and Eastern Europe*, ur. Joachim von Puttkamer, Włodzimierz Borodziej i Stanislav Holubec, (London i New York: Routledge, 2020), str 10.

24 „Demokracija – igra za malobrojne“, *Vjesnik*, 23.10.1989.

25 „Enigma zvana Jugoslavija“, *Vjesnik*, 25.10.1989.

26 „Istočnonemačko 'buđenje naroda“, *Politika*, 29.10.1989.

27 „Hiljade demonstranata u centru Praga“, *Politika*, 30.10.1989.

28 „Sve ovisi o tome gdje će Gorbačov povući crtu“, *Vjesnik*, 30.10.1989.

povijest ne poznaje brzi i neposredni prijelaz iz totalitarizma u demokraciju. Migrirani se stoga zalaže da Gorbačov postane „reformistički diktator“, tj. da ne dozvoli kaos do kojeg bi dovelo prebrzo uvođenje demokracije u (pre)složenu strukturu SSSR-a.²⁹ Ovdje je cijeli efekt pojačan strip-crtežom koji prikazuje Marxa kako na telefonu govori: „Da, da, razumijem, pa dobro, pokušat ćemo drugi put.“

Početak studenog novi val egzodusa i masovni protesti donijeli su zaoštavanje situacije u DR Njemačkoj. Honeckerov nasljednik Egon Krenz i njegova najava „programa akcije za obnovu politike, privrede i društva“ nisu zadovoljili mase. Narod je odgovorio: „Nećemo zaokrete, nego stvarne reforme.“ *Politikin* dopisnik s berlinskog je protesta izdvojio dvojicu govornika, jednoga koji se založio da se iz ustava izbaci članak o vodećoj ulozi partije, rekavši da se ta uloga mora zaraditi, i drugoga koji se založio za promjenu cjelokupne „zabetonirane“ političke strukture ako se želi „demokratski socijalizam“. Spominje se i Marcus Wolf, nekadašnji šef kontraobavještajne službe, čiji je govor o potrebi dijaloga bio iz mase prekidan zvižducima i povcima: „Slobodni izbori“. Ističe se da je dugi aplauz dobila i književnica Christa Wolf koja je izjavila: „Jesmo za socijalizam, ali ne ovakav socijalizam od kojeg se beži.“³⁰ S obzirom da je njegov dopisnik sve to gledao iz Bonna, *Vjesnik* tih dana nije donosio ovakve detalje s lica mjesta. Umjesto toga veliki prostor zauzet će analiza Hide Bišćevića „Jalta 2', 'Helsinki 2'... 'AVNOJ 2' ?“.³¹ Povod je bio skorašnji susret Busha i Gorbačova na Malti i njihov očekivani dogovor za trajni europski mir. Posljedično, niti jedna zemlja neće moći ostati izvan te priče. Bišćević kaže da se Jugoslavija zasad nalazi između dvije platforme – slovenske i srpske. *Slovenska* znači hvatanje koraka s neophodnim promjenama, i mogućnost da se s tim promjenama pomire jugoslavenska država i partija. Dok *srpska* „zaokupljena unutrašnjim previranjima na vlastitom teritoriju, minimalno brine o sukladnosti svojeg cilja i svojih metoda s evropskim i svjetskim procesima i u pojedinim se fazama gotovo namjerno formulira *usprotiv svijeta* ili čak prezirivim odbacivanjem preporuka iz svijeta“. On lucidno zaključuje da se trenutna previranja najviše odnose upravo na Jugoslaviju i da ona na njih mora odgovoriti više nego ijedna europska zemlja, jer ona svoje postojanje zasniva baš na poretku koji Bush i Gorbačov sada nastoje ukinuti. Ipak, i on kao bolji izbor navodi apropiriranje (on koristi izraz „anticipiranje“) elemenata sadašnjih istočno-zapadnih zbližavanja, tj. geopolitičke i ideološke konvergencije, dok bi ju Miloševićeva opcija vratila u „doba *pred-informbirovske socijalizma*“ i potpuno diskreditirala u europskoj konstelaciji.³¹ Dakle, ni ovdje se jasno ne vidi da se nije naprosto radilo o dogovoru Istoka i Zapada već prvenstveno pobjedi Zapada nad Istokom. Postojalo je i uvjerenje da povlačenje krajnjih konzekvenci ipak neće ugroziti samu Jugoslaviju, pa ni doseg njenog sistema, odnosno da u svakom slučaju nema „restauracije“, tj. povratka na staro.

29 „Sve bi mogao srušiti kaos“, *Vjesnik*, 30.10.1989.

30 „U Berlinu demonstriralo pola miliona ljudi“, *Politika*, 5.11.1989.; Christa Wolf će se *Politika* vratiti i kasnije kada citira nju i profesora filozofije Mihaila Brija: „Ovo je opća kriza socijalizma.“ *Usp. „Svi traže promene“*, *Politika*, 7.11.1989.

31 „Jalta2', 'Helsinki 2'... 'AVNOJ 2' ?“, *Vjesnik*, 5.11.1989.

„Humani socijalizam“ ili revolucija?

Vjesnik je nastavio pisati o sada već „metafizičkom nezadovoljstvu u DRNJ“ koje je došlo glave Honeckera, uz upozorenje da će, ako potcijeni snagu društvenog pokreta, istim putem i njegov nasljednik Krenz.³² Unisona je ocjena da istočnonjemačka vlast kaska za promjenama, premda je *Politika* daleko više prostora posvetila onim glasovima iz same PSJN prema kojima unatoč svemu „socijalistička vlast radnika i seljaka ne sme da bude poljuljana“, ali i opozicijskim glasovima koji, poput poglavara tamošnje Evangeličke crkve Lothara de Maizièrea poziva na „socijalističku demokratiju“, odnosno na „socijalizam dostojan svog imena“.³³ I dan kasnije, kada Politbiro podnese ostavku, *Politika* će tu vijest završiti izvatkom iz *Berliner Zeitung*a koji piše da se vladajuća partija PSJN sada nalazi pred sudbonosnom odlukom da, ako uspije, povrati „gotovo prokockani zadatak da politički predvodi zemlju“.³⁴

Vjesnik u službenom dopisničkom izvješću neće ići puno dalje, premda se fokusira manje na reakciju unutar dotada vladajuće partije, a više se govori o „političkom pritisku opozicije“ kao i „vulkanskom pritisku masa“. Ivanković je i dalje u Bonnu, *Vjesnik* očito još ne smatra svrsishodnim poslati ga na lice mjesta, u Berlin. Međutim, ni odjeci u SR Njemačkoj nisu ništa manje relevantni od samih događaja na Istoku. Oni se sve više se vežu uz pitanje ujedinjenja, o kojemu doduše nema konsenzusa. Vladajuća demokršćanska unija CDU/CSU je tome sklona, dok socijaldemokrati ističu da čak ni istočnonjemačka opozicija nije za ujedinjenje, te da s one strane Elbe ne žele naprosto kopirati zapadnonjemački sustav već „ekološki i demokratski orijentirani socijalizam“.³⁵ Ipak, posao stavljanja događaja u pravu perspektivu opet su odigrala komentatorska pera. U uskom lijevom uglu *Vjesnikove* naslovne strane, gotovo *sotto voce* odjekivao je naslov „Revolucije“, iz pera Radovana Stipetića: „Neprepoznatljivo za ljude slabog političkog sluha, revolucija sada ponovno trese starom dobrom Evropom, koju su mnogi već smatrali revolucionarno iscrpljenom. Što je, ako ne revolucija, gromoglasni pad realsocijalističkog carstva Monolitizma i Imobilizma, carstva u kojem oluja promjena još nije zahvatila rijetke preostale satrapije... i Jugoslaviju, potonulu u baruštini atavističkih balkanskih mržnji?“³⁶ Ovdje je prilično dobro i pregnantno bila sažeta dramatičnost događaja, uključujući i njihove domaće implikacije. Željko Brihta ih povlači još preciznije, implicirajući unutar-jugoslavensku polemiku, prije svega s Beogradom, jer Istočna Njemačka je pretekla Jugoslaviju: „Što ćemo jadni ako nam za utjehu ostanu samo još Rumunji i pokoji Albanac?“ Nikakve usporedbe, smatra, između „događanja naroda“ i događaja u DR Njemačkoj nema: „Je l' i tamo nose slike svetaca i idola? Traže oružje i haps? Prijete? Plaše? Da, da, traže demokraciju, slobodne

32 „Pada li Krenz“, *Vjesnik*, 6.11.1989.

33 „Traži se ostavka celog Politbira“, *Politika*, 8.11.1989.

34 „Politbiro u Berlinu podneo ostavku“, *Politika*, 9.11.1989.

35 „Ostavka partijskog vrha“, *Vjesnik*, 9.11.1989.

36 „Revolucije“, *Vjesnik*, 9.11.1989.

izbore i te stvari, ali ne traže gusle...“. I naposljetku poentira: „Svaki ‘socijalizam’ ima svoje zidove, samo što ne izgledaju svi jednako.“³⁷

Pad tih zidova se očigledno već dugo čekao i očekivao. Ipak, jugoslavenske tiskovine, uključujući *Vjesnik* i *Politiku*, vijest o padu Berlinskog zida donose 11. studenoga, upadljivi dan kasnije od svih medija na Zapadu čije su naslovnice bombastično odjekivale već 10. studenoga. *Politika* će taj epohalni događaj u prvi mah tumačiti kao spektakularan potez rukovodstva DR Njemačke, a Krenza prikazati kao državnika: „Bilo da je poražen ili da će se iskazati kao pobjednik, Egon Krenz se protekle noći u očima običnog sveta uzdigao do visina državnika koji je istočnim Nemcima dao slobodu.“ Primarno se otvaranje Zida dovodi u kontekst otvaranja prema Zapadu i Zapadnoj Njemačkoj, a samo „prema prognozama nekih od najsmelijih analitičara“ ono donosi i pitanje ujedinjenja na dnevni red prioriteta.³⁸ Od vanjskih odjeka donosi se najprije reakcija Londona, citira se vladi blizak *Daily Telegraph*: „Jedino što možemo jeste da pazimo da nam barut bude suv i da čekamo.“³⁹ Tu su zatim reakcije iz Washingtona, Bonna i samog Beograda, Busheve oprezne pohvale, dok Aleksandar Nenadović prenosi *New York Times* i kuloare Bijele kuće u kojima se već nižu nedoumice oko ujedinjenja dviju njemačkih država. Bilježi se i reagiranje iz Moskve u kojoj ideje o ujedinjenju pak karakteriziraju kao puke „intelektualne vežbe“ koje „nemaju ništa s praktičnom politikom“.⁴⁰

Vjesnik pored egzaltiranog naslova „Ples oduševljenja na Berlinskom zidu“⁴¹ na naslovnici donosi i kolumnu Željka Brihte koji u padu Zida vidi krajnji test socijalizma jer „sad će se – ali tek, SADA, kad padnu umjetne i nametnute ograde i ‘zaštite’ – vidjeti koliko valja ‘socijalizam’, ako od njega ostane kamen na kamenu kad ga više ne ‘čuva’ beton.“ Na to se odmah nadovezuju i moguće reperkusije na jugoslavensku cjelinu uz pitanje: „Zar da mi podižemo nove [zidove, op. M. B.] dok svuda padaju stari?“⁴² Dospisnik Ivanković je konačno prešao u Berlin, u naslovu njegova izvještaja upotrijebljene su riječi jednog mladog Istočnog Nijemca kojega je sreo: „Najluđa stvar u sto godina!“⁴³ *Politika* će već dan poslije pored nastavka izvještavanja s lica mjesta o masovnim prelascima sada otvorene granice, premda uz napomenu kako se sada većina ne iseljava nego idu u posjet rođacima, prijateljima i da uživa u novostečenoj slobodi,⁴⁴ donijeti i riječi Willyja Brandta koji Nijemce u trenucima njihova velika zanosa podsjeća da ipak „ne zaborave da njihova nesreća nije počela 1961.“⁴⁵ nego – sa Hitlerom“.⁴⁶ Ne zaborav-

37 „Maknite zid prije“, *Vjesnik*, 9.11.1989.

38 „Otvoren berlinski zid“, *Politika*, 11.11.1989.

39 „London: Pakt ratnih pobjednika prestao da važi“, *Politika*, 11.11.1989.

40 „Vanredno stanje u Bonu“, *Politika*, 11.11.1989.

41 „Ples oduševljenja na Berlinskom zidu“, *Vjesnik*, 11.11.1989.

42 „Zid“, *Vjesnik*, 11.11.1989.

43 „Najluđa stvar u sto godina!“, *Vjesnik*, 11.11.1989.

44 „Milion istočnih Nemaca na Zapadu“, *Politika*, 12.11.1989.

45 Godina podizanja Berlinskog zida.

46 „Burna noć za Nemce sa obe strane granice“, *Politika*, 12.11.1989.

lja se ni mišljenje Moskve, koja ove događaje nastoji prikazati kao podršku vlade DR Njemačke sovjetskoj perestrojci, a otvaranje Zida okarakterizirati kao „dobru i mudru odluku“ (Ševarnadze), dok se istovremeno govori o tome da treba „učiniti socijalizam politički demokratičnijim“, a kritizira glasove sa Zapada koji pad Zida proglašavaju nestankom granice između dvije Njemačke, uz pozivanje na dogovore iz Beča i Helsinkija po kojima nema prekrivanja granica, dapače, onim poslijeratnima se jamči nepovredivost. Usput Gorbačov čestita i Petru Mladenovu, novom čelniku bugarske partije uz poticaj da i oni krenu putem političkih i ekonomskih reformi.⁴⁷ Pomalo je ironično da su ovdje u isti kontekst stavljeni događaji u Berlinu i Sofiji jer su oni, premda povezani, po svojem značaju i dalekosežnosti bili neusporedivi.

Vjesnik će manje govoriti o implikacijama berlinskih događaja na pitanje (ne) jedinstvene njemačke države, kao da neće htjeti „partibrejkerski“ kvariti atmosferu, već ponuditi i uživanje u trenutku: „Berlin zaista gori od slobode i običnih ljudskih poriva koji su čekali desetljećima svoju katarzu. Na obično pivo u Kudammu.“⁴⁸ Istovremeno, *Vjesnik* će ovdje ući u indirektnu polemiku s onima, uključujući i *Politiku*, koji berlinske dramatične događaje eufemistički nazivaju (ili takve karakteristike rado prenose) „povijesnom odlukom istočnonjemačke vlade“, jer „[o]tkad se to porazi proglašavaju povijesnim odlukama?“. Radovan Stipetić povlači usporedbu s Lujem XVI, koji je priznao vlast generalnih staleža, i Kerenskim, koji bježi iz Zimskog dvorca. Pita se, jesu li to bile njihove povijesne odluke ili čisti poraz? Dakle, ovdje nema mjesta dvojabama da se događaji tretiraju kao revolucija, a realni socijalizam je svojevrstni *ancien régime*, u kontekst kojega stavlja i Jugoslaviju. No skepsu izaziva i moguće demokratsko rješenje jer ono može donijeti i „restauraciju tradicionalizma“ i „reakcionarni nacionalkomunizam“.⁴⁹ I dok se pojam „revolucija“ u *Vjesniku* već prilično udomaćio, *Politika* je istupala stidljivije, strepeći od „nove Jalte“ kako je već unaprijed (potencijalno) okarakteriziran predstojeći susret Busha i Gorbačova na Malti. I njen dopisnik ističe da, iako se na Zapadu ne očekuje ujedinjenje preko noći, narod se ne može „umiriti jednom voznom kartom“, jer radi se o nacionalnom pokretu koji mnogi već nazivaju „njemačkom revolucijom“.⁵⁰ Ovo je prvi put da se, u dotičnom kontekstu, na stranica *Politike* spominje riječ „revolucija“.

Vjesnik preko pariškog dopisništva (Mirko Galić) opet prenosi francuske strahove od novog „bizmarkizma“, tj. njemačkog pitanja, ali uz jedinstvenu ocjenu francuske politike da Malta (Bush-Gorbačov) ne može biti nova Jalta, tj. da se o Europi neće više moći govoriti bez Europljana.⁵¹ U narednim pak danima na naslovnica *Politike*, umjesto vanjskopolitičkih tema, najveći prostor zauzimaju vijesti kako je Slobodan Milošević dobio ogromnu većinu glasova, tj. apsolutnu podršku na izborima za

47 „Podstrek Moskve Berlinu i Sofiji“, *Politika*, 12.11.1989.

48 „Berlin plamti slobodom“, *Vjesnik*, 12.11.1989.

49 „Padaj silo i nepravdo“, *Vjesnik*, 12.11.1989.

50 „Strepnja od nove Jalte iz Sredozemlja“, *Politika*, 13.11.1989.

51 „Strah od novog bizmarkizma“, *Vjesnik*, 15.11.1989.

predsjednika predsjedništva Srbije.⁵² *Vjesnik*, očekivano, nije dijelio to oduševljenje, dapače, situaciju u Jugoslaviji slika mračnim tonovima: „Dok Evropa koracima od sedam milja izlazi iz poratnih vremena, mi kao da opet ulazimo u predratna (...) Kako bi drukčije i bilo, dok se apologeti te politike (...) čude kako ‘Evropa aplaudira Nijemcima koji su probili zid’ a nije pljeskala i ‘izlasku naroda na ulice Novog Sada i Titograda’ – i za to okrivljuju ‘netačne informacije’ pristigle u tu Evropu zaslugom Zagreba i Ljubljane.“⁵³

Nasuprot tome, manja jugoslavenska europska vanjskopolitička invektivna u tom trenutku bilo je istupanje ministra vanjskih poslova Budimira Lončara pred Komitetom ministara Europskog savjeta u Strasbourgu. *Politika* vijest o tome donosi na drugoj stranici, a *Vjesnik*, tradicionalno dajući veći značaj vanjskopolitičkim temama, na naslovnici, odnosno i na prvoj i na drugoj stranici. Lončarov popis lijepih riječi i želja sveo se na jugoslavensko opredjeljenje za tržište, politički pluralizam, demokraciju.⁵⁴ Za to vrijeme *Vjesnikove* kolumne i dalje kao da stidljivo navijaju za ujedinjenje Njemačke. Stijepo Martinović ističe kako Helsinška povelja u sebi već otvara tu mogućnost, kroz četvrtu košaru, tj. pravo naroda na samoopredjeljenje. Zaključak dakle, da se „Helsinki 2“ već nalazi u Helsinkiju 1 dijelom je i polemički s Bišćevićim ranijim tekstom.⁵⁵

Politika, u isto vrijeme i glede iste tematike, kao da nastavlja s umirujućim diskursom. Ističe se da je istočnonjemačka situacija takva da nova vlada i premijer Hans Modrow kreću putem reformi, da je od 27 članova vlade 11 nekomunista, ali da je PSJN ipak zadržala resore narodne obrane, vanjskih poslova i unutarnjih poslova. Cilj ostaje „izgradnja humanijeg socijalističkog društva sa većim individualnim slobodama građana i višim stepenom političke i ideološke tolerancije.“ Modrow je spreman na svestranu suradnju sa SR Njemačkom, ali bez dovođenja legitimnosti DR Njemačke u pitanje, dapače, kategorički odbacuje „koliko nerealne toliko i opasne špekulacije o ujedinjenju“.⁵⁶ Nešto složeniju analizu, kroz prizmu američkih vanjskopolitičkih stratega (Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski i Paul Nitze), donosi Aleksandar Nenadović. Ukratko, za Kissingera ujedinjenje je neizbježno, Nitze kaže da ne prihvaća nikakve neizbježnosti, dok je Brzezinski između ove dvojice, smatra da bi do ujedinjenja moglo doći, ali pod uvjetom da se „otklone strahovi koje ono izaziva“, te kao alternativu predlaže konfederativno uređenje. Stav predsjednika Busha se dovodi u vezu sa Gorbačovljevim. On je izjavio: „Nećemo pregovarati o evropskoj budućnosti. Narodi Istočne Evrope sami govore šta o toj budućnosti misle.“ No o američkoj zainteresiranosti za to područje više od bilo kakve deklarativnosti, govori činjenica da je tih dana Lechu Wałęsi pri službenoj

52 „Slobodan Milošević dobio ogromnu većinu glasova“, *Politika*, 14.11.1989; „Apsolutna podrška Slobodanu Miloševiću“, *Politika*, 15.11.1989.

53 „Rat“, *Vjesnik*, 14.11.1989.

54 „Ukorak s Evropom“, *Politika*, 17.11.1989; „Predugo neotvarana stranica“, *Vjesnik*, 17.11.1989; „Želimo suštinske promjene“, *Vjesnik*, 17.11.1989.

55 „Čitajte ‘Helsinki’“, *Vjesnik*, 17.11.1989.

56 „Berlin odlučno protiv ujedinjenja Nemačke“, *Politika*, 18.11.1989.

posjeti SAD-u ukazana najveća čast, govorio je pred oba doma Kongresa, što je prilika koju su, kako se prenosi, u povijesti imala samo još dvojica ljudi koji nisu bili službeni državni predstavnici – markiz de Lafayette i Winston Churchill.⁵⁷

A da u Jugoslaviji još uvijek nema domaćih Wałęsa niti Gorbačova, uporno se ponavlja. Željko Brihta će reći: „Čuli ste ovaj: kakva je razlika između nas i Sovjeta? Mi nemamo Gorbačova. Oni nemaju Miloševića.“ U Jugoslaviji je staljinizam zamijenjen nacionalizmom te nedostaje Rosa Luxemburg koja je rekla da sloboda znači slobodu onoga tko misli drukčije. Nedostaje i Hans Modrow: „To je onaj odnedavni predsjednik istočnonjemačke vlade koji zagovara ‘novi socijalizam u kojem je čovjek mjerilo svih stvari’. Ali ne fali nam, imamo mi našeg Kučana s njegovim socijalizmom po mjeri čovjeka. Samo što, za razliku, Modrow nema svog Miloševića, i u tom jest sva razlika, i još jedno veliko ‘za(š)to’, možda i najveće. Nakon čega nas zanima samo još ovo: može li postojati država sa dva sistema?“⁵⁸ Ovdje je naslućen meritum čitavog jugoslaven-skog rascjepa, jugoslavenska ‘89 blokirana je njenom unutarnjoj konjunkturuom, no koja pod pritiskom međunarodnog plimnog vala može rezultirati eksplozivnim ishodima. Ta karakteristika pojačana je subotnjom karikaturom koja prikazuje Miloševića kao unezvijerenog dirigenta u čijoj su notnoj knjižici samo dvije „note“ – dva velika znaka srpa i čekića.

Čehoslovačko buđenje i hrvatska šutnja

Ti novi valovi sljedeću su zahvaćali Čehoslovačku. No najveće tamošnje proteste nakon 1968. *Politika* će popratiti tek na svojoj trećoj stranici. Članak završava riječima: „Šta je ostalo iza sinočnjeg bunta? To je teško reći. Istorija, mentalitet, bojazni starijih i sinoć ispoljena odlučnost mladih, sve se to meša u ovoj praškoj jeseni. Teško je ipak pretpostaviti da protest tolikog broja pripadnika generacije koja dolazi može da ostane bez svakog odjeka.“⁵⁹ Gotovo pa izlišan zaključak. Za to vrijeme *Vjesnik* i Hido Bišćević događaje već nastoje zahvatiti svojevrsnom sintezom, pa govori o Ljubljani, Rimu, Parizu, „ulijevo od Zagreba“, u kojima se odvija revitalizacija eurosocijalističke tradicije, tj. evolutivni umjesto revolucionarnog procesa. Potom, desno ili istočno od Zagreba nailazi se na obnovu dogmatskog koncepta partijske države, državnog socijalizma – to su Rumunjska, Bugarska i Srbija. Na sjeveru dolazi do „radikalne transformacije“ u Budimpešti i „epohalne drame socijalizma“ u Berlinu. Pitanje: gdje je Hrvatska? U unutarjugoslavenskim prijelomima Bišćević Hrvatsku uspoređuje s nesvrstanom među blokovima, tj. Slovenijom i Srbijom. Hrvatska, pa ni njena partija, nemaju svog programa: „Takav program, uostalom, koji bi hrvatsku politiku oslobodio ovog *dežurnog straha* od hrvatskog nacionalizma, budući da upravo nepostojanje jasnog programa za

57 „Oprezno u susret samitu na Mediteranu“, *Politika*, 18.11.1989.

58 „Fali nam Roza“, *Vjesnik*, 18.11.1989.

59 „Bunt studenata potresao Prag“, *Politika*, 19.11.1989.

ovo epohalno razdoblje jugoslavenskih i evropskih promjena (...) objektivno izvodi na scenu nacionalno-romantičarstvo, kako to nitko nije izbjegao, od Estonije do Slovenije i kako je to Jugoslavija itekako dobro upoznala u radikalnoj varijanti 'srpskog nacionalnog programa', nastalog upravo zato što partija nije na vrijeme osmislila program za novo doba Jugoslavije, sposobna još jedino da kraj svoje ideologije pretvori u početak svojeg nacionalizma i tako jednu zabludu zamijeni drugom.“ Ipak, smatra, reakcija na Miloševićev „boljševizam“ ne bi trebala biti obnavljanje „pred-građanske“ i „ranokapitalističke“ matrice u Hrvatskoj.⁶⁰ Bišćević ovdje prilično dobro detektira polazišta i odnose snaga, ali se i sam gubi u ideologizacijama. Protivi se ekvidistanci, ali je i protiv povratka u prošlost, za budućnost u kojoj bi i Partija i socijalizam ipak još mogli odigrati svoju ulogu. Protiv je boljševizma, nacionalizma, kapitalizma, a za nekakav magloviti eurosocijalizam.

Na istoj stranici je i manji tekst drugog autora, Ljubomira Čučića. On također jasno kaže da Jugoslavija zaostaje za demokratizacijom u Istočnoj Europi te da trenutno ostaje u društvu s Rumunjskom i Albanijom, a čak je i Sofija (Bugarska) pretječe. Komentira i nedavne riječi Budimira Lončara, karakterizira ih kao uljepšavanje stanja u Jugoslaviji. Ističe da u Jugoslaviji, izuzev Slovenije, Partija nigdje ne želi svoj legitimitet provjeriti na slobodnim, neposrednim i tajnim izborima, već se i dalje pričaju bajke o „nestranačkom pluralizmu“. Trenutna je jugoslavenska realnost da postoje političari bez težine i oni nacionalni (iza kojih stoji „narod“).⁶¹

Ubrzo, i *Politika* će veću pažnju početi posvećivati događajima u Pragu nego u Berlinu.⁶² O Berlinu će nastaviti izvještavati, ali vrlo šturo i bez dubljih analiza koje bi podastrle svu dalekosežnost promjena koje se zbivaju. Dapače, prenošenjem stavova funkcionara vladajuće istočnonjemačke partije, prije svega Honeckerova nasljednika Egona Krenza, o „obnovi socijalizma“, izgradnji „istinski humanog socijalizma“, o tome kako neuspjeh nije doživio socijalizam već „izvitopereni socijalizam“, kao da su pothranjivane iluzije.⁶³ Doduše, kritika će biti usmjerena ka Bugarskoj i Rumunjskoj, koje se, posebno Rumunjska, opiru promjenama u vrijeme „sveevropskog socijalističkog otvaranja“. ⁶⁴ No takvi eufemizmi kao da su bili dio iste logike. *Vjesnik* će događajima u Pragu posvetiti nešto manje pažnje, donoseći tek osnovne vijesti, premda su redovito objavljivane na prvoj, naslovnoj stranici. Ne zaobilaze prije svega odjeke na Zapadu, tj. u SAD-u gdje je povodom praških događaja State Department otkazao poziv Janu Foyti glavnom ideologu čehoslovačke Partije, i osudio upotrebu sile prema demonstrantima, dok je ambasadoru Čehoslovačke u Washingtonu uručen protest.⁶⁵ *Politika* će i dalje,

60 „Varljiva teorija hrvatske ekvidistance“, *Vjesnik*, 19.11.1989.

61 „Jugoslavija – talac na rubu Evrope“, *Vjesnik*, 19.11.1989.

62 „Bunt se širi Pragom“, *Politika*, 21.11.1989.

63 „Krenc se brani“, *Politika*, 21.11.1989.

64 „Traži se suđenje Todoru Živkovu“, *Politika*, 21.11.1989.; „Čaušesku protiv reformi“, *Politika*, 21.11.1989.

65 „Studenti pozvali radnike na protest“, *Vjesnik*, 22.11.1989.; „Adamec pregovara, Jakeš nepopustljiv“, *Vjesnik*, 23.11.1989.

iako formalno na strani promjena, nerazmjerno više prostora unutar tekstova davati mišljenjima i reakcijama partijskih i državnih dužnosnika. Tako se ističe najmoćniji praški komunist Miroslav Štěpán : „Uvešćemo red u prestonici i u zemlji“, te Miloš Jakeš, generalni sekretar Komunističke partije Čehoslovačke koji je najavio daljnje reforme, ali i kazao da „ima granica koje ne mislimo preći“, oštro kritizirajući „grupe koje stoje iza sadašnjih događaja u Pragu, pokušavajući beskrupulozno da manipulišu delom mladih“ s ciljem „da ugroze socijalistički sistem u Čehoslovačkoj, pod parolama reforme i demokratije“. ⁶⁶ Dok se Prag nalazio u iščekivanju raspleta, *Politika* je u tom kontekstu citirala Gorbačovljeve izjave, usred posjeta Italiji, gdje je potvrdio svoju opredijeljenost za restrukturiranjem odnosa sa socijalističkim zemljama „na bazi autentične nezavisnosti“, kao i za revizijom vojnog i ideološkog sadržaja Varšavskog pakta, što bi bilo olakšano kada bi nešto slično napravio i NATO. ⁶⁷ Istovremeno Ivanković u *Vjesniku* kao da polemizira s takvim stavom: „Samo još naivni mogu vjerovati da će vojni blokovi opstati poslije događaja u Istočnoj Evropi.“ On uzima u obzir strah Zapada i Istoka od ujedinjene Njemačke, premda ističe da bojazan elita ne dijele i građani. U Poljskoj se prema anketi *Gazety Wyborczej* (bio je to list Solidarnosti) 40 posto stanovnika izjasnilo za ujedinjenje, u Francuskoj ih je 60 posto, a u SSSR-u, prenosi *Der Spiegel*, na ulici nije bilo moguće naći niti jednog čovjeka protiv, usprkos Gorbačovu i njegovim uvjerenjima da to pitanje sada nije na dnevnom redu. ⁶⁸ Nasuprot tome, kroz nekoliko dana *Politika* će donijeti rezultate istraživanja iz DR Njemačke (Institut za sociologiju i socijalnu politiku pri Akademiji društvenih znanosti) po kojemu Istočni Nijemci ne žele ujedinjenje, te čak 80 posto njih smatra da DR Njemačka treba ostati „suverena socijalistička država“. Prema istoj anketi, preko 90 posto ispitanika je za „obnovu socijalizma“, za obostrano korisne ekonomske odnose između dviju njemačkih država je 89 posto, za mir i detant 86 posto itd. Ipak, 41,3 posto dozvoljava da u budućnosti može doći do formiranja njemačke konfederacija, ali je 53,4 posto protiv toga. ⁶⁹ No ni samom Gorbačovu, dok je na međunarodnom planu bio politička zvijezda, kod kuće nisu cvjetale ruže. Sve teže mu je ekvilibrirati u procijepu između radikalnih reformista i konzervativaca. Lenjingradski oblasni i gradski komitet usvojio je program koji predviđa višestranačje, iako je Gorbačov nedavno govorio da „u sadašnjem vremenu nema objektivnih uvjeta i potrebe za politički razvoj sovjetskog društva putem višestranačkog sistema“. ⁷⁰

U jednoj *Vjesnikovoj* analizi Radovan Stipetić se pita: ima li nade za popravak socijalizma ili on nepovratno odlazi u ropotarnicu povijesti? Već je ustaljena usporedba 1989. s revolucionarnim 1789. i 1848., premda bez krvi, ali sada se pokazuje da vlast nije „vječni i bogomdani privilegij čak ni ako se samodopadno proglašava komunističkom“. ⁷¹

66 „U Pragu prvi kontakt vlade i opozicije“, *Politika*, 23.11.1989.

67 „Prag u očekivanju raspleta“, *Politika*, 24.11.1989.

68 „Bliži se dan velikih promjena“, *Vjesnik*, 24.11.1989.

69 „Istočni Nemci ne žele ujedinjenje“, *Politika*, 26.11.1989.

70 „Oluja iz Smoljnog“, *Vjesnik*, 24.11.1989.

71 „Komunistički san: pod točkom 'izvanredno'“, *Vjesnik* [Panorama subotom], 25.11.1989.

Politiku dalje nose događaji. Ona piše o smjeni u vladi i vladajućoj partiji u Čehoslovačkoj, smjeni konzervativnog partijskog čelnika Miloša Jakeša, ali i za dijalog spremnog premijera Ladislava Adameca, dok Gustav Husak ostaje predsjednik republike. Prenosi se stav Centralnog komiteta da organi reda ne upotrebljavaju silu u rješavanju društveno-političkih problema „sve dok životi i zdravlje ljudi i imovina nisu ugroženi i temelji socijalizma nisu podriveni“. *Politika* ipak dodaje: „Ne kaže se međutim ko će odlučiti kada su ti temelji podriveni.“ Zaključak je da Politbiro svojim parcijalnim smjenama i rješenjima nije dobro procijenio društvenu atmosferu te da se kriza nastavlja.⁷² *Vjesnik* izvještava o govoru Aleksandra Dubčeka, smijenjenog 1968. godine, koji je s balkona na Vaclavskim namjestima između ostalog iskazao zadovoljstvo „što ideja o socijalizmu s ljudskim likom živi u mladoj generaciji“.⁷³ Ustanovili smo već da je pojam „revolucija“ (s navodnicima ili bez) puno učestalije i lakše korišten u *Vjesniku*, nego u *Politici*. Potvrdit će se to i na primjeru Čehoslovačke. Dok *Politika* govori o „čehoslovačkim prestrojavanjima“, *Vjesnik*, čak i suviše olako, koristi pojam „čehoslovačka revolucija“.⁷⁴

Jugoslavija između „svjetskog mira“ i domaćeg rascjepa

Početak prosinca ponovno je unutarnje teme pretpostavio vanjskima, posebno u Srbiji. Prvoga dana prosinca naslovnica *Politike* potpuno je zauzela bombastično intonirana vijest: „Srbija prekida odnose sa režimom Slovenije“.⁷⁵ Upravo objavljeni plan zapadnonjemačkog kancelara Helmuta Kohla za ujedinjenje Njemačke uspio je doći tek na osmu stranicu, posjet Gorbačova Italiji na sedmu, kao i izbacivanje vodeće uloge komunističke partije iz čehoslovačkog ustava.⁷⁶ Na istoj stranici s Kohlovim prijedlogom istaknuta su i protivljenja, prvenstveno Moskve i Berlina, dok je stavu Europske zajednice da „narod NDR treba da odluči o svojoj sudbini“ dan najmanji prostor, pri samom dnu stranice.⁷⁷

Konačno upriličen prosinački susret američkog predsjednika Busha i sovjetskog vođe Gorbačova na Malti, *Politika* će popratiti uz slikovit, ali i iluzoran zaključak: „Kao retko kada, dve supersile našle su se u istom čamcu, bez obzira da li će Buš i Gorbačov

72 „Šta donosi smena u Pragu“, *Politika*, 26.11.1989.

73 „Gori li Prag?“, *Vjesnik*, 26.11.1989.

74 „Na početku dugog puta“, *Politika*, 10.12.1989; „Odluke čehoslovačke revolucije“, *Vjesnik* [Panorama subotom], 16.12.1989.

75 „Srbija prekida odnose sa režimom Slovenije“, *Politika*, 1.12.1989; Radi se zapravo o kratkotrajnom bojkotu slovenske robe i ekonomskoj blokadi kao odgovoru Srbije na nedozvoljavanje demonstrantima iz Srbije da održe svoj „miting istine“ u Ljubljani, po uzoru na ranija „događanja naroda“ ili jogurt-revoluciju 1987-1988. i smjenu rukovodstava na Kosovu, u Vojvodini i Crnoj Gori.

76 „Gorbačov: Povuci vojne brodove iz Sredozemlja“, *Politika*, 1.12.1989; „KP izbačena iz Ustava“, *Politika*, 1.12.1989; „Deset Kolovih koraka ka jedinstvu“, *Politika*, 1.12.1989.

77 „Moskva osuđuje Kolov predlog“, *Politika*, 1.12.1989; „Berlin: predlog Bona nerealan“, *Politika*, 1.12.1989; „EZ: Narod NDR treba da odluči o svojoj sudbini“, *Politika*, 1.12.1989.

razgovarati na moru ili na suvom.⁷⁸ Dakle, kao da se radi o dvije još uvijek ravnopravne sile, iako je bilo jasno kako je Gorbačovljev čamac tada bio na puno uzburkanijem moru. No takav dojam pojačava se i selekcijom vijesti, tj. izvještavanjem o detalju kako SAD prigovara Sovjetskom Savezu angažman oko Nikaragve, dok će SSSR prigovoriti SAD-u uplitanje oko Afganistana. Naglašava se američko „oduševljenje“ i sovjetska „rezolutna podrška“ događajima od Berlina i Praga do Sofije.⁷⁹ *Vjesnik* će ipak biti nešto konkretniji. Posebno se spominje Gorbačovljev prijedlog da se obje flote povuku iz Sredozemlja, tj. da ukinu svoje stalne baze, no dopisnik iz Rima (Inoslav Bešker) ističe kako je to za SSSR veliki trošak, kao uostalom i cijela njihova vojna proizvodnja koja zauzima prevelik dio ukupnih proizvodnih kapaciteta „na kojima ponajprije zapinju ekonomski kotači perestrojke“.⁸⁰ Dakle, očito je tko je u ekonomskom smislu u prednosti, pa i kome je potrebniji mir. *Politika* će tek sasvim mali okvir posvetiti susretu pape i Gorbačova, dok je za *Vjesnik* to najveća vijest, predstavljena, gotovo ironično, kao „susret Lenjinova i Petrova nasljednika“. Istaknuto je kako je papa Ivan Pavao Gorbačovu priredio poseban trenutak, koji je ranije doživio još samo talijanski predsjednik Sandro Pertini, da razgovaraju nasamo, u četiri oka, na ruskom jeziku.⁸¹ Za *Politiku* susret Busha i Gorbačova izgleda nije donio tako željenu spektakularnost,⁸² pa su se iz inozemstva tražili novi poticaji. Delegacija jugoslavenskih novinara imala je razgovor s francuskim premijerom Michelom Rocardom, uoči njegova posjeta Jugoslaviji. *Politikin* dopisnik s tog razgovora izdvojiti će premijerove riječi kako je „[d]emokratski socijalizam jedina alternativa takozvanom komunističkom modelu i liberalnom kapitalizmu“, „[s]amoupravljanje je preteča budućnosti ali nije izvedeno do kraja“. Rocard se također založio za federalizam, ali i veću ekonomsku centralizaciju u Jugoslaviji bez koje će, kaže, teško biti prevladati inflaciju, ali i za višepartijnost.⁸³ Nasuprot tome, *Vjesnik* će završetak susreta Gorbačova i Busha na Malti popratiti pompoznom naslovom: „Izbio svjetski mir“. Napominje se da je Bush izašao u susret sovjetskim zahtjevima o smanjenju utrke u naoružanju kako bi SSSR-u bile olakšane ekonomske reforme.⁸⁴ *Politika* će pak na naslovnici istaknuti prije svega Gorbačovljevu interpretaciju razgovora i njegovih rezultata, njegovu objavu kraja hladnoga rata uslijed promjena u Istočnoj Europi i Sovjetskom Savezu, ali ne manje i „pomeranja u susret“ sa Zapada.⁸⁵ Dakle, i ovo je iskorišteno za reproduciranje narativa da se s promjenama na Istoku mijenja i Zapad. Kao da će se ponovno susresti na nekoj zamišljenoj „Elbi“. Doduše, s Busheve i Gorbačovljeve konferencije za medije, kada je Gorbačov iznio ideju da NATO i Varšavski pakt ne trebaju ostati vojni savezi već se transformirati u vojno-političke, i naposljetku samo političke,

78 „Veliko iskušenje Buša i Gorbačova“, *Politika*, 2.12.1989.

79 „Buš i Gorbačov traže nova rešenja“, *Politika*, 3.12.1989.

80 „Hoće li biti sporazuma?“, *Vjesnik*, 3.12.1989.

81 „Otvoren diplomatski kanal“, *Vjesnik*, 2.12.1989; „Susret Pape i Gorbačova“, *Politika*, 2.12.1989.

82 *Politika* donosi blijeđi naslov „Buš i Gorbačov zadovoljni razgovorima“, *Politika*, 4.12.1989.

83 „Za socijalizam sa više pravde“, *Politika*, 4.12.1989.

84 „Izbio svjetski mir“, *Vjesnik*, 4.12.1989.

85 „Gorbačov: Svet stupa u novu epohu“, *Politika*, 5.12.1989; Bushevo tumačenje je tek na drugoj strani „Bush: Krupan korak napred“, *Politika*, 5.12.1989.

prenosi se i ocjena prisutnih novinara da je takav stav prije svega rezultat gubljenja čvrstine Varšavskog pakta kao i sve izrazitijih njemačkih zahtjeva za ujedinjenje.⁸⁶ Ipak se, dakle, u određenoj mjeri priznaje da promjene znače prije svega uzmicanje Istoka, da je Istok predmet promjena, dok Zapad tu zasad može samo promatrati.

No nade, koliko god tanke, i dalje se, gotovo po inerciji, pothranjuju, pa se ni iz ostavke cijelog partijskog CK u DR Njemačkoj neće htjeti izvući krajnji zaključci, iako se ističe kako se nikada u povijesti socijalističkih partija nije dogodilo da cijeli CK podnese ostavku, makar to bilo i radi očuvanja Partije.⁸⁷ Dok je *Politiku* brinula sudbina istočnonjemačke partije, *Vjesnik* je s više sigurnosti predviđao njenu sudbinu,⁸⁸ ali se zapravo više zanimao za smijenjenog Honeckera, a kao da se pomalo i naslađivao njegovom situacijom – smjenom, pa potom kućnim pritvorom.⁸⁹ S druge strane, prisutna je bila zabrinutost za Gorbačova koji se pored međunarodne popularnosti kod kuće suočavao sa sve težim izazovima, sada i separatizmom od strane Litve i Azerbejdžana, od čega se branio ultimativnim argumentom da se time ugrožavaju reforme.⁹⁰ I *Vjesnikov* novinar bio je na susretu s francuskim premijerom Rocardom, ali donosi ipak nešto suzdržanije formulacije, prenose se teze o bitci za „socijalizam sa konkurentskom ekonomijom“, za tržište, ali uz pravila igre, dakle protiv „čistog liberalizma“.⁹¹

Do sredine prosinca ujedinjenje Njemačke više nije bila tema koja se može ignorirati, tim više što je i opozicija („Demokratsko buđenje“), premda još malobrojna, sada bila tome sve sklonija, iako ističe da ne žele ostvarenje „starog sna o nemačkoj veličini i snazi“ nego žele dati svoj doprinos „miroljubivom ujedinjenju Evrope“. Podsjeća se da je prema ranijim istraživanjima 80% „istočnjaka“ protiv ujedinjenja, ali s obzirom da Kohlov prijedlog nije naišao ni na kakav protuprijedlog i koncept od strane PSJN sada se „govori o fermentu sa teško predvidivim poslasticama“, naposljetku zagovornici ujedinjenja pozivaju se na pravo samoodređenja što je jamčeno i završnim helsinškim aktom Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji.⁹² *Vjesnik* nije gubio iz vida analogije s domaćom situacijom, povremeno se dotičući i same *Politike*. Željko Brihta pisao je, ironičnom intonacijom, po čemu se „revolucija“ u Jugoslaviji razlikuje od revolucija na Istoku, aludirajući na stav kako je demokratska revolucija u Srbiji započela 24. travnja 1987. s Miloševićem u Kosovu Polju i kako je time, prenosi se iz *Politike* „Srbija prva inicirala demokratski proces razvoja socijalizma koji će imati verovatno svetski značaj“ (čitamo i ‘*Politiku*’).⁹³ Brihta komentira da „iako je i prije moglo biti jasno (a nekima je i bilo) kamo, za razliku od nekih drugih vodi ‘aprilaska revolucija’. A ona još traje, i nitko ne zna kad će i gdje završiti, premda nije teško pogoditi KAKO će – potopom na olujnom moru...“.⁹³

86 „SAD i SSSR pomeraju granice saradnje“, *Politika*, 5.12.1989.

87 „Partija između rasula i obnove“, *Politika*, 5.12.1989.

88 „JSPN se neće dići“, *Vjesnik*, 8.12.1989.

89 „Honecker izbačen iz partije“, *Vjesnik*, 5.12.1989; „Honecker u kućnom pritvoru“, *Vjesnik*, 6.12.1989.

90 „Teški dani Mihaila Gorbačova“, *Vjesnik*, 5.12.1989.

91 „Bez pravila igre – društva su okrutna“, *Vjesnik*, 4.12.1989.

92 „Opozicija traži ujedinjenje Nemačke“, *Politika*, 6.12.1989.

93 „Sve su to križarski ratovi“, *Vjesnik*, 6.12.1989.

Rumunjska *reality* revolucija kao posljednja opomena: „1989 go home!“

Sredinom prosinca naslovnica *Politike* zadominirat će početak 11. kongresa Saveza komunista Srbije koji je, sa i dalje jasno istaknutim simbolima srpa i čekića, proglašen „kongresom reforme i demokratije“, kao i ponovljenom konstatacijom: „U našoj republici, pre nego bilo gde u Evropi, ‘dogodio se narod’. S obzirom na dugu demokratsku i slobodarsku tradiciju Srbije, to je i logično.“⁹⁴ *Vjesnik* tome neće posvetiti preveliku pažnju, istaknuvši tek poneki detalj koji bi oslikao konzervativnu duhovnu klimu u srbijanskoj partiji.⁹⁵ Više će ih zanimati da nastave slikati beznadnu perspektivu istočnonjemačkih komunista, premda se njima, uoči njihovog partijskog kongresa, ipak priznaje mogućnost katarze.⁹⁶

U rubrici „Glasovi iz svijeta“, *Vjesnik* prenosi intervju Zbiginiewa Brzezinskog za njujorški *Newsweek*. Brzezinski je govorio o „dezintegraciji sovjetskog imperija“, neizbježnosti njemačkog ujedinjenja koje Zapad mora preduhitriti, jamčeći postojeće granice da ne bi bilo mjesta sumnjama i strahovima, Gorbačovu koji će potpunu demokratizaciju morati platiti gubitkom vlasti. Na opasku novinara da svijet prelazi iz bipolarnog u multipolarni Brzezinski odgovara da će SAD ipak biti „najvažniji pojedinačni izvor stabilnosti u svjetskoj politici“ i da će „sve više monopolizirati status jedine globalne sile.“⁹⁷

U *Politici* su vanjskopolitičke teme, zarad onih domaćih, i dalje potiskivane prema unutrašnjosti lista. Tako je primjerice bilo i s Kohlovim posjetom DR Njemačkoj⁹⁸, dok se JSPN „bolno oporavlja“⁹⁹, te 14. kongresom mađarskih komunista, tj. Mađarske socijalističke radničke partije, prvim nakon odvajanja socijalista i osnivanja Mađarske socijalističke partije. Ovdje se veliki prostor daje jednoj tada već praktički opozicijskoj partiji koja doduše podržava višestranačje, ali joj smeta rastući nacionalizam, antikomunizam, antisovjetizam, protivi se restauraciji kapitalizma, privatizaciji itd.¹⁰⁰ Različiti će biti i naglasci vezani za Kohlov posjet DR Njemačkoj. *Politika* će isticati da je ona izazvala podjele među Istočnim Nijemcima, dok će *Vjesnik*, premda ne negirajući podjele, gotovo navijački, kroz naslov (a i naslovnica) prednost dati onima koji su za jedinstvenu Njemačku.¹⁰¹

94 „Ono što narod u Srbiji očekuje moguće je ostvariti“, *Politika*, 16.12.1989; „Vraćena nada u preokret“, *Politika*, 17.12.1989; „Kongres reforme i demokratije“, *Politika*, 18.12.1989.

95 „Burna rasprava“, *Vjesnik*, 17.12.1989. Dok se ističe da ideju višestranačke demokracije u SKS podržavaju mahom mlađi delegati i delegati bez funkcija, u posebnom malom okviru donosi se vijest da je delegat Tomislav Kresojević postavio pitanje o „preispitivanju isključenja Rankovića“. Zasiurno je *Vjesnik* to, pomalo tendenciozno, donio kao ilustraciju u kojem smjeru bi se kongres mogao početi odvijati.

96 „Političko samoubojstvo komunista“, *Vjesnik*, 16.12.1989; „Kongres samoočišćenja“, *Vjesnik*, 18.12.1989.

97 „Vulkan naroda“, *Vjesnik*, 18.12.1989.

98 „Kolova delikatna poseta NDR“, *Politika*, 18.12.1989.

99 „Boln oporavak“, *Politika*, 18.12.1989.

100 „Ostali na nogama“, *Politika*, 18.12.1989.

101 „Kolova poseta podijelila istočne Nemce“, *Politika*, 20.12.1989; „Njemačka – jedna domovina“, *Vjesnik*, 20.12.1989.

Nasuprot takvim, ipak relativno mirnim tranzicijama, od 19. prosinca nadalje, sve veću pažnju će početi privlačiti dramatični, i kasnije tragični, rumunjski događaji, koji će krvavim zapletom zasjeniti sve druge vijesti. *Politika* će opet krenuti suzdržanije. Dvadesetog prosinca ona prednost daje vijesti o protestu studenata u Bukureštu, premda spominje i pucnjavu u Temišvaru,¹⁰² dok *Vjesnik* prenosi, makar i još uvijek nepotvrđene vijesti, o stotinama mrtvih u Temišvaru nekoliko dana ranije.¹⁰³ Zbog izrazite medijske blokade protok novosti isprva je bio vrlo otežan. No, vijesti u jugoslavenskim glasilima tih prvih dana, zbog blizine događaja, ipak su po svoj prilici bile točnije od nekih fantastičnih projekcija na Zapadu, npr. u Francuskoj se ponegdje pisalo o više tisuća pogubljenih u Temišvaru, kao i više desetaka tisuća ubijenih Rumunja.¹⁰⁴ Ipak, i jugoslavenski mediji, uključujući *Vjesnik* i *Politiku* ubrzo će i sami podleći takvom, zapravo senzacionalističkom tretiranju. *Politika* će već za koji dan pisati o tome kako je u Temišvaru „1000 mrtvih i blizu 1000 ranjenih“, a između ostalog je „pobijeno trideset šestoro dece koja su pred crkvom sa zapaljenim svećama molila za hleb i slobodu“.¹⁰⁵ *Vjesnik* će prenijeti slične glasine, ali barem se ogradiвши imenovanjem izvora čije riječi prenose, naime nekoliko grčkih studenata koji su se upravo vratili iz Rumunjske, pa će vijesti izgledati ovako: „Jedan grčki student navodi riječi medicinske sestre u Temišvaru, inače Rumunjske, koja tvrdi da je najmanje ‘šesto’ ljudi ubijeno, dok je više od tisuću ranjeno“, prenose se i glasine: „Pucnjava je na muškarce, žene i djecu trajala više od dvanaest sati, a stotine tijela bačeno je u rijeku.“¹⁰⁶ Nicolae Ceaușescu i njegova supruga Elena u naslovima i člancima obaju glasila bili su podjednako negativno i ironično intonirani, dok *Vjesnik* po običaju stvar upotpunjuje i karikaturama, posebno jednom Ota Reisingera u kojoj Ceaușescu iz svog mrtvačkog sanduka puca prema demonstrantima.¹⁰⁷

Ono što, međutim, u izvještajima o događajima u Rumunjskoj ostaje prava zagonetka jest zašto *Politika* nekoliko dana kasnije (točnije 26. prosinca), nakon što je donosila udarne naslove o Ceaușescuovom svrgnuću,¹⁰⁸ pa zatim i o njegovu hapšenju¹⁰⁹, nije pravovremeno donijela i vijest o njegovu pogubljenju (zajedno sa suprugom). To je, pored dana kašnjenja s objavom pada Berlinskog zida (što je bio slučaj i s *Vjesnikom* i s *Politikom*), drugi važan detalj koji baca loše svjetlo na tadašnje jugoslavensko novinarstvo.

102 „Protest studenata u Bukureštu“, *Politika*, 20.12.1989; „Nova pucnjava u Temišvaru“, *Politika*, 20.12.1989.

103 „Stotine mrtvih u Temišvaru?“, *Vjesnik*, 20.12.1989.

104 U stvarnosti, jedan od (realnih) podataka jest da je ukupan broj smrtno stradalih u Rumunjskoj tih dana bio 689, od toga u Temišvaru između 69 i 147. Usp. Lucien-Vasile Szabo, „Timisoara 1989: Dead People, Revolution and Murders“, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* br. 183 (2015), str. 62-63.

105 „Temišvar zavijen u crno“, *Politika*, 21.12.1989.

106 „Izvanredno stanje“, *Vjesnik*, 21.12.1989.

107 „Elenine krvava ruke“, *Vjesnik*, 21.12.1989; „Elena voli bunde od nerca“, *Politika*, 21.12.1989.

108 „Svrgnut Čaušesku“, *Politika*, 23.12.1989.

109 „Čaušesku uhapšen“, *Politika*, 24.12.1989.

Vjesnikovi kolumnisti, prije svega Željko Brihta i Hido Bišćević, očekivano su i rumunjska zbivanja iskoristili za rezimiranje stanja i jugoslavenske analogije. Brihta poentira kako i nakon Rumunjske ima još rezervata staljinizima u Europi, prije svega Albanija, ali i ne samo ona, cilj su „slobodni ljudi, slobodna privreda, slobodni izbori – i, samim tim, laku noć svemoći Partije i pojedinaca, zvali se oni kondukatori ili voždovi“.¹¹⁰ Tako je, dakle, Milošević ponovno uspoređen s Ceaușescuom. Bišćević će u svom maniru dati zaključak, na rumunjskom primjeru: „...da svako duže odgađanje reforme drastično skraćuje vrijeme njena konačnog ‘dogadjanja’“, dok je stupanj nekadašnje vezanosti za Moskvu „obrnuto proporcionalan s ‘lakoćom’ kojom se nekada zavisne prije(s)tolnice danas oslobađaju stege sovjetskih nekadašnjih državnih interesa: najbliži saveznici padali su najbrže, nekadašnji lagerski disidenti padali su najteže!“¹¹¹ Neskrivene su dakle bile poveznice i pouke za Jugoslaviju. I Dragoslav Rančić će se u *Politici* najzad zapitati: „Kuda ide Istočna Evropa“.¹¹² Doduše, u cijelom tekstu neće mjesto naći niti jedna jedina konzekvenca po Jugoslaviju i njene unutarnje odnose.

Vjesnik će pred kraj godine prenijeti još nekoliko istraživanja iz obiju njemačkih država vezano za njihove međusobne odnose i potencijalno ujedinjenje. Najprije ono zapadnonjemačkog ministarstva unutarnjih poslova, tj. Marplan instituta po kojem je za jedinstveno njemačko državljanstvo većina Istočnih Nijemaca, zatim *Bilda* po kojem je 52 posto Istočnih Nijemaca za ujedinjenje, premda je, podsjeća se, *Der Spiegel* početkom mjeseca objavio istraživanje po kojem je njih 71 posto bilo za samostalnu DR Njemačku. Također, prema *Bildu*, ujedinjenju je sklonija starija generacija; dok su mlađi ispitanici skloniji „demokratskom socijalizmu“, starija generacija sklonija je kapitalizmu SR Njemačke. Ipak, većina je za kombinaciju oba sustava.¹¹³

Dan pred staru godinu vijest da je Václav Havel izabran za predsjednika Čehoslovačke *Politika* objavljuje na trećoj stranici, a *Vjesnik*, premda u nešto manjem okviru, na prvoj, s nastavkom teksta na drugoj stranici.¹¹⁴ U *Vjesniku* je i posljednji godišnji podlistak *Panorama subotom* uglavnom posvećen događajima u Istočnoj Europi. Tu bi valjalo posebno izdvojiti tekst Radovana Stipetića „Ususret društvu bez ideologija“ u kojem piše o „velikom realsocijalističkom šou ‘89“. U tadašnjoj sistematizaciji Poljska, Čehoslovačka i Rumunjska proživjele su svoje revolucije odozdo, a Istočna Njemačka, Mađarska i Bugarska – odozgo, pri čemu im je uzor bio Gorbačov, o kome i dalje sve ovisi, hoće li opstati između zahtjeva i pritiska reformatora i konzervativaca. I potom je tu „atipična“ Jugoslavija, u čemu se također ogleda povijesni kontinuitet, jer je „toliko atipična da bi se to u njezinu slučaju moglo smatrati – tipičnim slučajem.“ Ovdje je, dakle, izostala pobuna protiv režima odozdo, ali ni Partija nije uspjela artikulirati „revoluciju

110 „Staljin još živi“, *Vjesnik*, 23.12.1989.

111 „Bezumno, neumitno, poučno“, *Vjesnik*, 25.12.1989.

112 „Kuda ide Istočna Evropa“, *Vjesnik*, 27.12.1989.

113 „Nezepamćeni Božić“, *Vjesnik*, 28.12.1989.

114 „Václav Havel izabran za predsjednika Republike“, *Politika*, 30.12.1989; „Václav Havel predsjednik“, *Vjesnik*, 30.12.1989.

odozgo“. Reformatori ostvaruju prevagu u sjeverozapadnim republikama (Hrvatska i Slovenija), a na drugoj strani je Milošević i njegov koncept „partijskog monolitizma“ s osloncem na „retrogradne nacionalističke snage“, a to su „privremeno uspješni, ali ne osobito perspektivni aduti.“ Ipak, ni odgovori na ovakvu konstelaciju nisu bili bogzna kako konkretni i primjenjivi: „Ako uopće postoje zajednički odgovori iz sredina koje su ipak različite, reklo bi se da socijalizam može preživjeti jedino kao demokratsko, efikasno i neideološko društvo.“¹¹⁵ Dakle, unatoč svemu ovdje se ogleđa teško rastajanje od samog pojma („socijalizam“), na simboličnoj razini mnogo teže nego i od sadržaja, bez ikakve posebne svijesti što bi to značio „put ka transideološkijskom društvu“.

Novogodišnje izdanje *Vjesnika* bilo je gotovo lepršavo, na naslovnici u zaglavlju stoji „1989 go home!“, potom se nižu naslovi: „Godina kakve nije bilo“, „Najgore godine našega života“, potom za Rumunjsku: „Smirivanje i otkrića“, Čehoslovačku: „Slavlje u Pragu“ i Poljsku: „Poljska opet s orlom“. Naposljetku ponovno crtež Ota Reisingera: lomača na kojoj gore „dogmatizam“, „administrativna ekonomija“, „jednopartijski monopol“, njih je u vatru bacio drvosječa (1989), a na njima se grije žena (1990).¹¹⁶

Naslovnicom *Politikinog* posljednjeg izdanja 1989. godine, naravno u bitno sivljem izdanju, dominira lik Mihaila Gorbačova, u povodu problema koje pred njega postavlja recentno izdvajanje litavske komunističke partije iz sovjetske partije.¹¹⁷ Osim toga, jače je istaknuta još samo gotovo efemerna vijest o položaju grčke manjine u Albaniji pri čemu Grčka zaziva podršku Europskog parlamenta.¹¹⁸ Vijest o poljskom brisanju socijalističkog uređenja je na drugoj stranici, a tekst je puno kraći od onog o Gorbačovu.¹¹⁹ Pregled promjena u zemljama „realnog socijalizma“ dan je tek na sedmoj stranici. Ističe se da su DR Njemačka, Poljska, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunjska i Bugarska „izborile da slobodnu krenu putem reformi“. Popratna ilustracija prikazuje tribinu vojne parade u Berlinu 7. listopada na kojoj zajedno stoje Nicolae Ceaușescu, Todor Živkov, Miloš Jakeš i Erich Honecker, s podnaslovom: „[z]brisan sa istorijske scene“, dok se istovremeno ističe kako je tjednik *Time* Mihaila Gorbačova proglasio za „ličnost decenije“.¹²⁰ Novinarskom ekvilibristikom, Jugoslavija, a u njoj Srbija, povezana je s tim događajima sljedećom formulom: „‘Mi smo narod’: Ništa kao ove tri jednostavno izgovorene reči na ulicama istočnonemačkih gradova ne simbolizuje ono o čemu će biti i najviše upamćena godina koja odlazi, u kojoj se pod evropskim nebom – dogodio narod!“¹²¹ Dakle, sintagma „događanje naroda“ imala je biti ona koja će povezati događaje u Srbiji od 1987-8. i u Istočnoj Europi 1989. Još se samo jedan članak bavi izvlačenjem konzekvenci na domaćem terenu i to s ironičnim premisama i zaključcima. Spominje se kako je Ceaușescu svoj narod nazivao „fašističkom ruljom“

115 „Ususret društvu bez ideologija“, *Vjesnik* [Panorama subotom], 30.12.1989.

116 [Naslovnica], *Vjesnik*, 31.12.1989-2.1.1990.

117 „Najteži ispit Mihaila Gorbačova“, *Politika*, 31.12.1989.-2.1.1990.

118 „Grčka traži intervenciju Evropskog parlamenta u Albaniji“, *Politika*, 31.12.1989-2.1.1990.

119 „Poljaci izbrisali socijalističko uređenje“, *Politika*, 31.12.1989-2.1.1990.

120 „Istorijski preokret u zemljama ‘realnog socijalizma’“, *Politika*, 31.12.1989-2.1.1990.

121 „Tri reči koje su promenile istoriju“, *Politika*, 31.12.1989-2.1.1990.

i „neprijateljima socijalizma“, pri čemu se nameće poveznica s inima koji su nedavno u Jugoslaviji koristili nazive „fašizam“, „ulica“, „rulja“: „Verovatno je i u jednom i u drugom slučaju ishodište isto – kominternovski totalitarizam.“ Ironično se pita zašto taj narod nije izašao na ulice da ruši svog diktatora: „Zašto to nije rešio preko ‘institucija sistema’ kako to često naši pametni zapadni demokrati preporučuju.“¹²² Dakle, očite su aluzije na antibirokratsku revoluciju, pri čemu su smijenjena rukovodstva Vojvodine, Kosova i Crne Gore analogna Ceaușescuovoj diktaturi. *Politika* je svoj rezime političke 1989. sažela u crtežu koji prikazuje srp i čekić s ovješanim natpisom – „inventar“. Dakle, inventura. To je valjda trebalo sugerirati da će ista „trgovina“ jednom (možda već naredne godine) moći biti ponovno otvorena.

Zaključak

Analizom i pregledom pisanja beogradske *Politike* i zagrebačkog *Vjesnika* u obrađenom periodu može se steći dobra slika o protuslovljima koja su tada vladala u Jugoslaviji, o tome kako su se epohalne promjene u Srednjoj i Istočnoj Europi reflektirale na domaćem tlu. Dio Jugoslavije (sjeverozapadne republike Hrvatske i Slovenija) htjele su svoju 1989., po uzoru na ostale socijalističke zemlje. Unutrašnja konjunktura, prije svega otpor Srbije, to je djelomično blokirala, mada su do kraja te godine u tim republikama donijete odluke o napuštanju partijskog monopola i višestranačkim izborima, što su ujedno bile i najvažnije i najkonzekventnije odluke koje su donijete i u ostalim zemljama koje su se našle u previranju. Mediji su u svemu tome odigrali svoju ulogu, oni su se postupno, ali odlučno oslobađali partijskog monopola. To je u prosincu 1989. na marginama jedne od beskrajskih sjednica CK SKJ ilustrirao Milan Kučan, referirajući se na situaciju u Hrvatskoj polušaljivo kazavši: „Bolja im je štampa nego rukovodstvo.“¹²³ Iako on to isto tada nije mogao, niti htio, tvrditi i za odnose u Srbiji, rezultat takve patpozicije bio je da je zbog toga na općejugoslavenskoj razini uvelike izostao simbolički kapital 1989., njen liberalni moment, obećani brzi priključak Zapadu. Njena praznina doista je u narednim godinama bila zamijenjena nacionalizmom nauštrb liberalizma, ratom, novim kolektivizmom nauštrb demokratizacije.

U Jugoslaviji i njenim sljednicama, ono što se nije moglo postići milom, postizalo se silom. U tom smislu ratovi za jugoslavensko nasljeđe mogu se, naizgled paradoksalno, smatrati i ratovima za europsku pripadnost ovih prostora. Hrvatska i Slovenija bile su spremne na nasilno krčenje tog puta, kao što je i Miloševićeva Srbija bila spremna braniti ga silom. Svijest o svemu tome je vrlo implicitno ugrađena u kontekst i podtekst izvora kao što su *Vjesnik* i *Politika*. Njihovo tretiranje (ili izostanak tretiranja) svih navedenih vanjskopolitičkih tema tako su zapravo samo ogledalo domaćih briga,

122 „Naše velike zablude“, *Politika*, 31.12.1989-2.1.1990.

123 Andrija Čolak, Agonija Jugoslavije, (Beograd: Laguna, 2017), str. 473.

produžetak unutarnjih konfliktnih potencijala. Iz njih je jasno da koliko god je postojalo razumijevanje da su razlike tolike da će ih biti teško premostiti, toliko je bio jak i optimizam da će se zapetljani čvor moći mirno rasplesti, da postoji solucija u kojoj će opstati i kakva-takva Jugoslavija i pozitivni elementi nasljeđa sistema na zalasku kao i da će europska i svjetska konstelacija moći pogodovati takvom razvoju događaja. To je bila razumljiva racionalizacija teškog stanja, ali i iluzorna. Surova stvarnost presjeći će te iluzije, ali i razriješiti mnoge dileme. Kraj jednog rata (hladnog) i početak drugog, *građanskog* (u uvjetima ideološkog sukoba, jedne slovensko-hrvatske i druge, srpske strane, uistinu i građanskog), dokinuli su jugoslavenski nesvrstani *status quo* i povelili ove prostore prema Europi i Zapadu.

Vrijeme će ipak pokazati, ne samo na primjeru bivšeg jugoslavenskog već i šireg istočnoeuropskog prostora, da taj put nipošto nije bio transideološki i konsenzualno utaban i zajamčen. Dapače, ambivalencija je ostala trajno ugrađena u odnos „europske periferije“ prema Zapadu. Jedni zidovi su rušeni, drugi su tek podizani. Nekadašnja „željezna zavjesa“ pomakla se dalje na istok, ali nova razgraničenja su počela izranjati i na osi sjever-jug. Zamisao Srednje Europe što je 80-ih godina služila u svrhu otpora komunizmu, sada je reaktualizirana u smjeru otpora zapadnom multikulturalizmu i novim migracijskim procesima. Stoga su se, naročito u posljednjem desetljeću, sve konstrukcije o nekakvom budućem društvu bez ideologija i sukoba pokazale kao puki postmoderni bijeg od stvarnosti. Bliže je istini da se suvremeni nacionalizam (danas bismo rekli populizam) te regije, sa svim svojim efektima i nuzgrednim efektima, može razumjeti kao svojevrsno plaćanje duga nedovršene ili loše probavljene višestruke modernosti s jedne, i pritiska one od neoliberalizma (kao novog hegemon) otete modernosti s druge strane.

SUMMARY

Who in Yugoslavia wanted their 1989? Comparative echoes of the Eastern European *Annus Mirabilis* in Belgrade and Zagreb according to *Vjesnik* and *Politika*

The aim of this paper is to reconstruct, through a particularly dense dynamic of events from the beginning of October to the end of December 1989, different ways of dealing with the fall of Eastern (communist) Bloc. The analysis is based on the writings of daily newspapers *Vjesnik* (Zagreb) and *Politika* (Belgrade). The article focuses on different political conclusions and attitudes regarding the destiny of Europe behind the Iron Curtain and its influence on socialism in Yugoslavia and Yugoslavia itself. Key questions of the article are: What were the differences in responses of political factors in Serbia and Croatia to the fall of the Berlin Wall? How was the dominant political and ideological paradigm related to the growing oppositional forces and their aspirations? What were the dominant characteristics of writing about the fall of the Berlin Wall in Zagreb and Belgrade, and were there more similarities than differences? Given the indications in the analyzed source material, this topic is an incentive for a more systematic study of the Yugoslav transition (or Yugoslav transitions) in the 1980s and early 1990s, as a transition of ideas, systems and elites.

Key words: Yugoslavia; 1989; Zagreb; Belgrade; *Vjesnik*; *Politika*; international context